

A FILOLÓGUS OLVAS

A Kosztolányi Kritikai Kiadás tanulságai

Roppant hosszú és fáradságos út vezet az irodalmi szöveg élvezetes megértéséhez. A kötelező iskolai tanórák halványuló emlékezete jellemző színben mutatja fel a szöveg irányába tett első lépést, a mű filológiai magyarázatát, mely az olvasóra leselkedő veszélyek, s a megértés útjában álló akadályok elhárítására hivatott. A főcél magának a hiteles szövegnek a megállapítása, s ennek érdekében a szerzőről és művéről tudható tényyszerű ismeretek összegzése. A szerzői szándékot kifejező és történetileg helyes magyarázat elsődleges feladata ebben a gondolatkörben, hogy gátat vessen az irodalmi műalkotás megalapozatlan félreértelmezéseinek. A második lépés megtételére a szöveg felé azonban gyakorta azért nem kerül sor, mert az értelmezést előkészítő szakasz végtelenül kitolódik, ám a távolság, amely a művet elválasztja az olvasótól, a várakozással szemben számottevően nem csökken. A folytonos közelítés külső távlatból a szöveghez nem képes kiváltani az alkotó olvasás örömeit.

A filológia, a szövegkritika fenti, hagyományos meghatározása szerint, mintegy megelőzi az irodalmi olvasást. Cáfolja e hiedelmet a Kosztolányi Dezső Összes Művei Kritikai Kiadásának* a Kalligram Könyvkiadónál megjelenő sorozata. Kétségtelen, hogy a vállalkozás egésze az eredeti forráson alapuló szöveg „megállapítását” tekinti feladatának. A szövegkritika célja ennek megfelelően a szövegváltozatok közti eligazodás elősegítése, a kéziratok betűhű átírása, a kiadások összevetése, a sérült, hiányos, vagy több vál-

tozatban létező töredékek helyreállítása, s végezetül az írások lehető legteljesebb szövegghűséget szem előtt tartó, tudományos szakszerűséggel jegyzetelt kritikai kiadása. Joggal merülhet fel azonban a kérdés a nem hivatásszerű olvasóban, amikor a sorozat súlyos kötetit a kezébe veszi, vajon a terjedelem nagyobb részét kitevő tárgyi magyarázatok, a forrásfeltárás, s a szövegkritika nem fed-e el a művet? E fenntartás alapos mérlegelést igényel.

Előljáróban annyit érdemes leszögezni, hogy a klasszikus szövegek kritikai kiadása nemcsak szöveggondozást, forrásfeltárást, de egyben újraértelmezést is jelent. A filológus saját korának szemszögéből is értelmezi a múlt örökségét. A sajtó alá rendező maga is befogadója a műnek. Kosztolányi életműve a magyar irodalom kimagasló teljesítménye. Miért igényelnek gondoskodást a szövegei annak az írónak, aki költőként, az elbeszélő és az értekező próza művelőjeként, valamint fordítóként egyaránt nagyon jelentős alkotónak bizonyult?

A *Nero, a véres költő* kézírata, néhány oldalnyi hiányt leszámítva, szinte teljes egészében ránk maradt. Az *Édes Anna* kézírata töredékesen maradt fenn. Az *Esti Kornél* háromszor jelent meg Kosztolányi Dezső életében, de csak egyetlen fejezethez áll rendelkezésre kézirat forrás, az sem teljes. A *Pacsirta* kézírata töredékes, s feltehetőleg több rétege lehet. A szöveggondozó a szöveg alakulásának egyes rétegeit, szakaszait a kézirat anyagszerű jellemzői, az írásképe, az íróesz-

közök, a lapok mérete, a beragasztott papírcsíkok minősége alapján próbálja rekonstruálni. Az írószközök használata alapján azonban nem lehet teljes bizonyossággal sorrendet felállítani az egyes rétegek között, s ezt a nehézséget a szövegek közreadói nem is rejtik véka alá. A nyomtatásban megjelent szöveg és a kézirat eltérése sem minden esetben a szerző javításával magyarázható, más is javíthatta a szöveget, például a korrektor vagy a szedő. A kérdés gyakorlati vonatkozásának jelentősége, tehát annak eldöntése, hogyan különböztessük meg a kézirtától a szerkesztői értelmezést, mit, hol, hogyan magyarázzunk, korántsem becsülhető le. A szövegközlésben a lehető legnagyobb gondossággal jelezni kell, ha a szerkesztő bizonyos mértékig a szöveg implicit szerzőjévé válik.

A szövegátírás előzetes döntéseit, bizonytalanságait, eldöntetlen helyeit a Kosztolányi Kritikai Kiadás nem fedi el, sőt, láthatóvá teszi. A kézirat egy használati utasítással ellátott jelek rendszerének segítségével átirított szövegváltozat, amely képszerű alakzattá formálja a szövegfelületet. Ez további nehézségeket okoz. Másként olvasunk, ha a szövegközlésben megjelenített kézirat képezi az értelmezés alapját. A grafikai jelek segítségével leképezett, térben kiterített kézirat a szó szoros értelmében lassú olvasást igényel. Betű szerinti értelméhez nehezebben férhet hozzá az olvasó, mint nyomtatott szöveg esetében. Ez a szövegfelület kódutasításával a lehető legpontosabban leképezi a szövegalkulás történetét, s a javítások időbeliségét térbeli alakzattá transzformálja. A lehető legpontosabb szövegközlés esetében is viszonylagos a kézirat autoritása, ha töredékes, több rétege van, s például ugyanabból a részből két példány is fellelhető különböző kéziratlapokon. A kézirat átírása ebben az esetben az egyik forrás, de nem feltétlenül a végső alapja a szövegközlésnek. A *Pacsirta* fennmaradt kézírata – Bucsics Katalin vizsgálata alapján – olyan tisztázatnak tekinthető, amelyen Kosztolányi számos további módosítást végzett a nyomtatásban megjelent szövegekig.

Az átírás, a lejegyzés eseménye képes utat nyitni a mű újraértelmezése előtt. A nyelvi jelölő jelentésteremtő ereje a szöveg új lejegyzése során szintén eseményként mutatkozik meg. A keletkezés és fogadtatás története is eseményszerű mozzanatokból áll össze, a szövegközlés pedig eseménytörténetté formált elbeszélésként is felfogható, mely új kontextust teremt a szépirodalmi olvasás számára. A szöveg tehát inkább esemény, mint adottság.

Annyi bizonyos, hogy a kritikai kiadás szöveget állít elő, s kézenfekvő, hogy a legelemibb filológia aprómunka sem végezhető el a szöveg előzetes megértése nélkül. Az *Édes Anna* kéziratlapjainak hátoldalára gyorsírással beszúrt töredékek nem illeszkednek szövegkörnyezetbe. A gyorsírással készült rendszer nem használ központosítást, és nem minden esetben jelöli a kis és

nagybetűket, tehát megfejtése értelmezést kíván. Olvasói döntés eredménye, hogy a szerkesztő ezeket az autográf betoldásokat nem helyezi el a szövegben, a kézirat topográfiájában azonban közli. Amennyiben az olvasás a szöveg értelemlehetőségeinek a feltárására irányul, nyilvánvaló, hogy a törlések, betoldások, felülírások, kivágások és beillesztések, összességében a szövegváltozatok eltérései összetvetési alapot kínálnak a végleges szóválasztás helyezési értékének, jelentőségének s jelentésének a körültekintő mérlegeléséhez, s az értelmezés lezárhatatlanságának tapasztalatában részesítik a befogadót.

A textológia, az irodalmi művek szövegének hiteles megállapítása nem hagyhatja figyelmen kívül, hogy az értelmezett szöveg hogyan gondolkodik a nyelvről. Kosztolányi esetében különösen fontos, hogy ez a belátás érvényesüljön a szövegkritika során. Kosztolányi a legtudatosabb nyelvteremtők egyike a 20. századi magyar irodalomban, aki a jelentő hasonlóságában következő többértelműségről, szó, hang és kép rejtelmes kapcsolatáról remekbeszabott esszék sorát írta. Számára a szöveg az utolsó javítás értelmében végleges.

Az értelmezést nem előzi meg a filológia, mely képes „magát a szöveget” az olvasó elé állítani. Az sem kizárt, hogy nem volt soha ennyire tartózkodó az interpretáció reflektált elméleti feltevéseivel szemben a szövegtudomány, s pusztán az ellentétes viszonyfogalmakat termelő gondolkodás szerkezeti kényszerének a teremtménye ebben a lecsupaszított formájában. Mindenesetre úgy látszik, hogy az értelmezéstől független szöveg képzete a textológia idejémtúlt örökségéhez tartozik. A magyar irodalomtudományban Szegedy-Maszák Mihály, a sorozat főszerkesztője, aki Veres Andrással együtt kezdeményezte elindított Kosztolányi műveinek a kritikai kiadását, a nyolcvanas évek elejétől hangsúlyozza, hogy a szöveg önmagában nem, csakis értelmezéseivel együtt létezik. A sorozat eddig megjelent *editio maior* kiadásai, tehát szövegközlést, szövegkritikát, tárgyi magyarázatokat, keletkezés- és recepciótörténetet egyaránt tartalmazó kötetek (*Édes Anna; Esti Kornél; Nero, a véres költő*) azt tanúsítják, hogy a szöveg ebben a környezetben és összefüggérendszerben nyitott új értelmezések keletkezésének az eseménye felé.

Kisebb jelentőségű eltéréseket nem számítva a Kosztolányi Kritikai Kiadás sorozata feltétlenül egységes abban, hogy a szerzői változtatásokat a lehető legáttekinthetőbb formában adja közre. A szövegközlés a genetikus textológia elveivel mutat rokonságot, melynek célja Tóth-Czifra Júlia meghatározása szerint, hogy „feltárja és elkülönítse a szöveg alkotástörténetének rétegeit”. Nyitott kérdésként érdemes kezelnünk, hogyan hasznosíthatja a szépirodalmi olvasás a genetikus textológia szövegtapasztalatát. A sorozat hatástörténetének függvényében adható erre vá-

lasz a későbbiekben, de előzetes elméleti mérlegelésre azért lehet vállalkozni.

Létezik-e genetikus olvasás? Ha képzeletben ezt a jelzőt a 20. század meghatározó interpretációs irányzatai elé tesszük, összhang helyett inkább feszültséget érzékelünk. Genetikus retorika. Genetikus hermeneutika. Genetikus dekonstrukció. Az utóbbi szerkezet egyenesen oximoronként hat. Annyi talán megkockáztatható a hazai szövegértelmező gyakorlatok ismeretében, hogy nincs teljes összhang a genetikus textológia elveit követő szövegközlés és a 20. századi klasszikus szépirodalmi szövegek interpretációja között, legalábbis a felhasználók körében. További megszorítással élve, a Kosztolányi-filológiában az újraolvasások távlatát nem a genetikus szemlélet határozza meg. Kivételként s jó példaként említhetem a *Nero, a véres költő* kritikai kiadását.

Ezúttal e kiváló munkának olyan jellemzőit emelném ki, melyek különösen gazdagítják irodalmi műveltségünket, s távolabbi, mondhatni elméleti tanulságokkal is szolgálhatnak. A regény keletkezéstörténetének feltárása során ritka műveltséganyag kerül felszínre, s élő örökségként tárul az olvasó elé. Takács László a szöveget visszavezeti az ókor érzéki hagyományába. Gondosan számba veszi – többek között –, milyen gyümölcsökhöz lehetett az ingyencégek piacán hozzájutni Nero korában, de nem kerüli el a figyelmét az sem, hogy a gyaloghintónak ez idő tájt mely változatai léteztek, s kik, hogyan használták a közlekedési eszközt. A tárgyi magyarázatok az ókori világot a maga eleven teljességében, anyag és szellem egységében közelítik meg. „Kék szemében álmatag köd” – olvasható Claudiusról a regényben. „...szeme kék és kissé tompafényű” – mutat rá a szerkesztő az ihlető forrásra Suetonius alakrajzában. A tárgyi magyarázatok jelentősen kitágítják a 20. századi irodalom értelmezőjének látóhatárát. A textológia művelője aligha tehet ennél nagyobb szolgálatot napjainkban, amikor a bölcsészeti tudományok legszilárdabb közös tartópillére gyengülhet meg, ha elhalványul az antikvitás emlékezete. A filológus munkája a felejtés ellen hat. Kosztolányi a *Nero* írásakor, majd a regény javított kiadásait kísérő munkálatok közben ókortörténészről kér rendszeresen segítséget, mert ráeszmél arra, hogy latintudása megkopott. Az irodalmár napjainkban már nem veheti számításba a kötelező középiskolai és egyetemi latinórak gyötrelmesen szép tapasztalatait sem hallgatólagos tudásként. Nyelvi világunk nem efféle alapon nyugszik, s a hiányzó részek pótlásához is hozzájárulhat a gondos kritikai kiadás.

A *Nero, a véres költő* jegyzetei alapján sejtésként fogalmazható meg, hogy az irodalmi szöveg kultúrája nem teljesen független a szövegbe foglalt kultúrától. Jóllehet poétika és erudíció nem teljesen azonosak egymással, azonban a nyelvi műalkotás emléke-

zetének mélysége és hatástörténetének folytonossága között talán tételezhető összefüggés.

A kötet szerkesztője odaadó figyelemmel gyűjti össze Nero korának a regénybe épített elemeit. Úgy látszik, hogy a történeti anyag kezelésének jellegzetessége fényt deríthet az író alkotói módszerére, s a művet alakító szabályokra. A kihagyás, a sorrendcsere, a történetmondás és a jelenetelés váltakozása, a ritmusváltások, a gyorsítások és lassítások, egyszóval az elbeszélés felépítésének módja tárulkozik fel a szövegelméletek összehasonlító vizsgálatában. A regényíró Kosztolányi ezúttal sem antikvárius érdeklődéssel fordult a történelem felé, hiszen saját korának érzékenységgel szólította meg a római kor emlékezetét, s időszerű jelentésével együtt adta tovább az antik hagyományt. A jelenvaló lét megértésének igényéből következően nem pusztán sztoikus és szofista gondolatok szövik át a regényt, ennél egészében jóval összetettebb a szemlélete. Jó példaként említhető, hogy Nietzsche és Oscar Wilde antikvitásértelmezése köszön vissza a regényben. Kosztolányi számára Wilde azért bizonyult az antik hagyomány legjobb közvetítőjének, mert öntörvényű művészi hitvallása és esztétikai nézetrendszerre közel állt Kosztolányi szemléletéhez, s támpontokat kínált Nero alakjának s korának a megformálásához. Köztudomású, hogy Nietzsche szelleme erőteljesen áthatja Kosztolányi regényeinek a személyiségfelfogását. Takács László meggyőzően mutatja be, hogy a német bölcselő különösen az örök visszatérés gondolatával gyakorolt nagy hatást a *Nero, a véres költőre*.

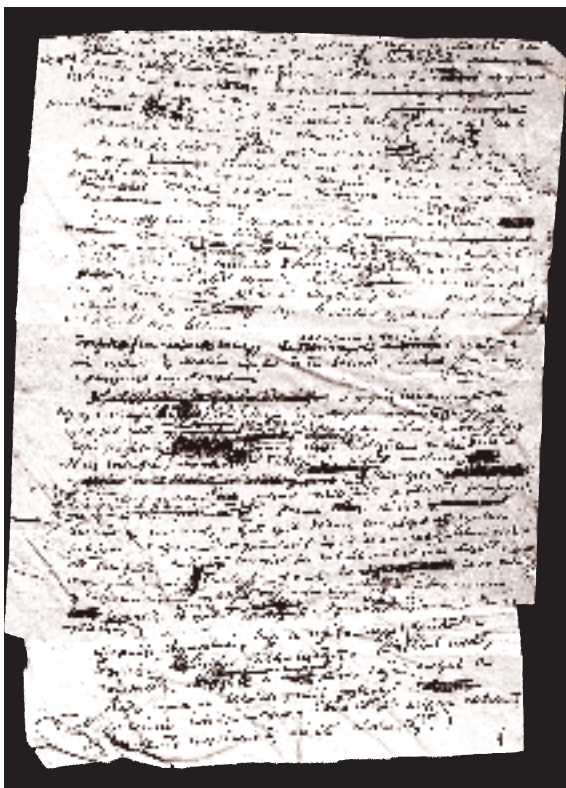
Közvetítő művek sokaságát kell számításba vennie a szöveggondozónak, ha helyre akarja állítani Kosztolányi antikvitásképét. A *Nero* alkotója művészi céljai megvalósításának rendelte alá a történeti hűséget a jelenetek beállítását, az események, az alakok megrajzolása során. A szépíró tehát tudatosan tért el történeti forrásaitól. Vélhetőleg Kosztolányi többi regénye esetében sincs ez másként. A szigorú filológus úgymond „tetten érheti” a szerzőt, aki „hibásan” idézi a temetési szertartás latin nyelvű imádságát az *Édes Anna* motójában, holott vélhetőleg nagyon is tudatosan tért el a liturgikus szövegtől. A kihagyás része annak a nyelvi játéknak, amely a regény megszüntethetetlen többértelműségének a legfőbb forrása.

Takács László a klasszika-filológia műveltségfogalmára alapozott szövegmagyarázataival képes megszólítani a regényt. A keletkezési körülmények aprólékos feltárása nem fedi el a nyelvi műalkotást, s a szövegközlést kísérő kommentár, a regény rejtett szerkezetének rekonstrukciójával, nem veszi el a játékos, alkotó olvasás örömét sem. Illesse köszönet az ókortudományt! A 20. századi klasszikus irodalom szövegkritikai kiadása nem nélkülözheti a klasszika-filológia támogatását. A *Nero* jó példa rá, hogy a két szakterület együttműködése különleges nyereséggel járhat. A for-

rások feltárása nem holt ismeretek felhalmozását jelenti, ha eleven kérdések bírják szóra az adatokat a mű értelmezése során.

A modern irodalom szövegeinek értelmezője általában kételkedik abban, hogy a keletkezéstörténet feltárása, a kor alapos ismerete biztos támaszt jelenthet a szöveg irodalmi olvasásához. A retorikai olvasás szerint azonban az efféle referenciák figyelembe vétele, s általában az önéletrajzi magyarázat, magának az irodalmi szöveg értelmezésének a kitörölhetetlen alakzata. Önmagában nem hiba, sőt, dinamizálhatja az olvasást, ha a szövegszerűség és a megfelelő vonatkoztatás *feszültségében* keletkezik a jelentés. A körültekintő genetikus szövegközlést nem érheti az a vád, mely szerint a történeti, életrajzi ismereteket előtérbe helyező filológia „a szöveg nem értésének, a megértés nehézségének, sőt lehetetlenségének szisztematikus leleplezésére szolgál” (Paul de Man).

Vajon megtérül-e a genetikus textológia erőfeszítése? A tudomány berkeiben hallgatólagosan elfogadott szabály, hogy a hivatásos értelmezőnek a kritikai kiadást kell alapszövegnek tekintenie. A szépirodalmi szöveg olvasásmódjára vonatkozóan azonban nyilvánvaló, hogy hasonló elvárást nem szükséges s nem is kívánatos megfogalmazni az értelmezővel szemben. A genetikus textológiának megfelelő szépirodalmi szövegolvasás elmélete és módszertana ez idő szerint nincs részletesen kidolgozva a „nyelvi fordulat” utáni interpretációelméletek horizontján. Az egyik magyarázata ennek talán éppen a fent említett elméleti környezet-

ben kereshető. A legutóbbi félszázad meghatározó olvasáselméleteiben a leszármazás „mítosza” a metafizikai gondolkodás örökségéhez kapcsolódik, s jószírelvel kizárólag elutasításban van része. Közhelyszámba menő dekonstrukciós tétel, hogy az eredet nem nyújt biztos fogódzót a nyelv különbségeket termelő játékában a jelentés megragadásához, s a szöveg azonosságának megállapításához. A másik lehetséges oka a genetikus irodalmi olvasásmód részleges reflektáltságának abban jelölhető meg, hogy aki korábban a Kosztolányi-regények irodalmi olvasására vállalkozott, nem vehette figyelembe a kézirat rétegeinek rekonstruálható eltéréseit. Nyitott kérdés, hogy a szövegfázisok megkülönböztetése, a kézirat legkorábbi, későbbi, s utolsó változatának a rekonstruálása és jelölése a szövegközlésben, mennyiben fogja újraértelmezésre sarkallni a kutatókat. Jómagam úgy vélem, hogy a szövegolvasás reflektált műveleteinek a finomítása az irodalmár örök feladata, s ehhez termékeny ösztönzések nyerhetők a szövegközlésből.

Milyen további indítást adhat a genetikus közlés szöveg és értelmezés viszonyának az újrarendeléséhez a kortárs olvasáselméletek távlatából? A szövegközlés emlékeztet a szöveg olvashatatlanságára, mely a retorika horizontján a nyelv különbségeket termelő működésének következménye. Az bizonyos, hogy bármelyik lejegyzési rendszert vesszük tekintetbe, akadálymentesen nem olvasható az átírásban leképezett kézirat, amely térben megjelenített rétegeivel sok mindenre figyelmeztet, amiről esetleg a nyomtatott szöveg szépirodalmi olvasásakor megfeledekezünk. A retorikai olvasás lehetőségi feltétele a betű szerinti, grammatikai értelmezés. Figuratív alakzatok csakis a szó szerinti magyarázattal együtt létesülhetnek. Egyszerűen működésképtelen az egyik olvasásmód a másik nélkül. A kézirat grammatikai és retorikai olvasása alapján hozhat olyan döntést a szerkesztő, hogy az elmaradt vesszőt abban az esetben teszi ki, ha értelemzavaró a hiánya.

A szövegközlés nem cáfolja vagy érvényteleníti, de összetettebb alakzatokban mutatja fel az irodalmi szövegértelmezés elméleti tételeit. Másfelől a genetikus szövegközlés tapasztalatára vonatkoztatva szemléletesé válnak némely elméleti összefüggések, például a keletkezésben lévő szöveg *képződmény* volta.

A fenti fejtegetések után talán emlékeztethetem magunkat arra, hogy a filológia egyik meghatározó elméleti felfogása szerint a szöveg *képződmény*, hiszen értelmező, (performatív) műveletek sokasága hozza létre. A műalkotás képződménnyé válásának folyamatát elemelve Hans Georg Gadamer szöveg és interpretáció kölcsönhatását feltételezi, s azt állítja, hogy a szöveg átváltozáson megy át, képződménnyé alakul az olvasó szövegteremtő tevékenysége révén, tehát megértésének az időszerű (applikatív) feltételeit magába fog-

laló jelentéssel telítődik. A kéziratok szövegközlésével foglalkozó számára eleven tapasztalat, hogy a kézirat anyagszerű hordozó, s a szellem magától nem kel életre a papírról. A képződmény rögzíthetetlen azonosságú, keletkező létezésben lévő szellemi termék, amely ki van téve a történet megértés időbeliségének, míg a szöveg mint archeológiai anyag az alkotottság mozgásba lendülésének a lehetőségét hordozza magában. Amennyiben a jelentés *közvetítésének* képességével rendelkező materiális hordozó nyugalmi állapotát a társalkotó olvasó képes megszüntetni, vagyis képződménnyé változtatni a szöveg *közlésével*, tehát megszólaltatásával, akkor ebből az következik, hogy az olvasás eseményében változik át immateriális szellemi létezővé az anyagszerű szöveg.

A kézirat legaprólékosabb átírata sem képes az át-helyezést irányító jelek rendszerének a segítségével tökéletesen hű képet adni az *eredetiről*. A közvetítő közegek közötti átmenet nem akadálymentes, s a különbséget termelő differenciát a szöveggondozó magyarázata sem képes megszüntetni. Ez a nyugtalanító eltérés emlékeztethet bennünket mű és olvasat megszüntethetetlen különbségére, s minden leképezés-elvű magyarázat esendőségére.

A szöveg irodalmi olvasása elé vágó filológus kénytelen belátni, hogy nem meríthet feltétlen autoritást a kézirat anyagából. A filológus a szöveg állandó javítására van ítélve. Nem jelent teljesen megbízható alapot az anyagszerű kézirat kibetűzése, az archeológiai leletek összeillesztése, átírása, a javítások reprodukálása, újra láthatóvá tétele sem. A lehető legpontosabb nyomtatott változat nyelvi konstrukciójának létrehozása azonban méltó interpretációs kihívás, s ennél többet nem tehet a filológus.

A Kosztolányi Kritikai Kiadás alapján megalapozhatatlannak látszik a tárgyyszerű, személyfölötti filológia, illetve a szöveg nyelvi játékaiba belefeledekező olvasás szembeállítás és rangsorolása bármilyen előjellel. Ha elvileg minden tudható a szövegről, mégis, hogyan lehet számot adni létesítő nyelvi erejéről, amelynek a sodrásába kerülve ismételtlen újraolvassuk a szöveget? A tárgyi hűség, illetve a szövegbe feledkezés az igazság birtoklásának két szélső pólusán helyezkedik el, s mindkettő ellentétes az irodalmi szöveg ironikus nyelvi játékaival, amely lebegtetni az igazságot állítás és kifejezés között. ■ ■ ■

Prof. Dr. Dobos István: az MTA doktora, a Debreceni Egyetem egyetemi tanára, az MTA-ELTE Hálózati Kritikai Kiadás Kutatócsoportjának vezetője. Fő kutatási területe: 19–20. századi irodalomtörténet, irodalomelmélet. Hét saját könyve jelent meg, ebből három külföldön, idegen nyelven. A *Studia Litteraria* című irodalomtudományi folyóirat főszerkesztője.